

Géra Eleonóra

A SPANYOLNÁTHA EMLÉKEZETE

A spanyolnátha, az első világháború lábjegyzete*

Az emberiség történetének első igazolt világjárványáról, a később az influenza A-vírusaként (H1N1) azonosított, „pandémiák anyjának” is nevezett spanyolnátháról eddig egyetlen olyan kötet készült, amely az eseményeket globális kontextusban mutatja be. Laura Spinney brit tudományos újságíró a spanyolnátha megjelenésének centenáriuma alkalmából kiadott kötetében arra keresi a választ, hogy az első igazolt világjárvány vajon miért nem került be a kollektív emlékezetbe.¹ Még az elhunytak számát övező bizonytalanságok ellenére is ismert tény, hogy az 1918-ban pusztító influenza áldozatainak száma messze meghaladta az első világháborúban elhunytakét (17 millió fő), ennek ellenére a spanyolnáthában meghaltaknak mégsem állítottak emlékműveket, emlékhelyeket. A spanyolnátha az első világháborúról szóló munkákban legfeljebb lábjegyzetként szerepel, esetleg néhány mondatnyi helyet kap. Arra a kérdésre, hogy mi volt a 20. század történetének legnagyobb természeti katasztrófája, sokféle választ adnak a kutatók: vulkánkitörések, áradások, hurrikánok, földrengések jutnak a válaszadók eszébe, a spanyolnáthát szinte nem is említik. Egyedül a járványtannal foglalkozó szakemberek tartják számon a 20. századot az influenzák évszázadaként. A spanyolnátha kutatási témaként az 1990-es évek végéig jószerével csak az epidemiológusokat, virológusokat, orvostörténészeket (időnként a biztosítási matematikusokat) érdekelte, őket is csak mérsékeltten.

A szemléletváltás az 1997-ben Hongkongban feltűnt madárinfluenzához köthető. Ekkor ugyan alig 1000 esetet regisztráltak, de a betegeknek mintegy a felén a modern orvostudomány és a gondos ápolás sem tudott segíteni. Szigorú óvintézkedéssel el tudták fojtani a járványt, így sikerült megakadályozni egy pandémiát, amelynek kitörése a szakemberek szerint csak idő kérdése volt. (Hogy ez mennyire nem csak ijesztgetés volt, a COVID-19-cel megtapasztaltuk.) A WHO a madárinfluenza hatására dolgozta ki 1999-ben az első pandémiatervét, majd ezt alapul véve készültek el az egyes országok tervei világjárvány esetére. Fontossá vált a korábbi nagy influenzajárványok (1918, 1957, 1968) pontosabb megismerése is, ezért a spanyolnátha 80. évfordulójára interdiszciplináris konferenciát

* A tanulmány a K124142 azonosítószámú OTKA pályázat támogatásával készült.

¹ *Laura Spinney*: 1918 – Die Welt im Fieber. Wie die Spanische Grippe die Gesellschaft veränderte. Übersetzt aus dem Englischen von Sabine Hübner. München 2018. 13–14. A COVID-19 hatására mára bestsellerré lett kötet 2018-ban, angol nyelven jelent meg (eredeti címe: *Pale Rider. The Spanish flu of 1918 and how it changed the world*), azóta aktualitása miatt több nyelvre lefordították.

hívtak össze Fokvárosba. A konferencia egyik célkitűzése a spanyolnátha globális történetének pontosítása volt. A legtöbb korabeli tudósítás és későbbi kutatás ugyanis erősen Európa- és Észak-Amerika-centrikus, ahol pedig a halálozási arány meg sem közelítette az Ázsiában, Afrikában vagy Dél-Amerikában feltételezhető számokat.² A fokvárosi rendezvényen is felvetődött a kérdés: hogyan válhatott „elfeledett járvánnyá”³ egy olyan világjárvány, amely a Föld minden harmadik lakosát megfertőzte? A különösen a volt gyarmati világra jellemző adathiány (Underreporting-jelenség) problémáját ugyan teljesen kiküszöbölni nem lehetett, az újabb becslések magasabb számai azonban vélhetően közelebb állnak a valósághoz.⁴ Az óvatosabb becslések máig 20–27 és 50 millió elhunytól beszélnek, míg mások a 100 millió főt sem tartják elképzelhetetlennek – ez a bolygó akkori lakosságának 2,5–6%-át tette ki.

Valóban csak egy lábjegyzetnyi terjedelmet érdemel az első globális járvány, a „spanyol hölgy”⁵ Hiszen az emberiség történetében a középkori pestisek óta a

² *Spinney, L.*: 1918 i. m. 14–15.; *Stefan Müller*: Die Spanische Grippe. Wahrnehmung und Deutung einer Jahrhundertpandemie im Spiegel der sozialdemokratischen Presse. (Beiträge aus dem Archiv der sozialen Demokratie, Heft 12) Bonn 2020. 5–6., 12., 69–73.

³ A „forgotten pandemic” (vergessene Pandemie) kifejezést a spanyolnáthával kapcsolatban Alfred W. Crosby honosította meg, aki 1976-ban kiadott monográfiája 2003-ban megjelent újabb kiadásának, a fokvárosi konferencián kialakult diskurzus nyomán, ezt a címet adta: *America's Forgotten Pandemic. The Influenza of 1918*. Cambridge 2003.; *Müller, S.*: Die Spanische Grippe i. m. 12.; *Sebastian Werder*: Die „Spanische Grippe”. Eine vergessene Katastrophe. In: *Revolution in München. Alltag und Erinnerung*. Hrsg. Archiv der Münchner Arbeiterbewegung. München 2019. 84–87. Mostanában német területen a spanyolnáthát a COVID-19 felbukkanása miatt „szinte elfeledett” járványnak kezdték nevezni. (<https://bit.ly/3aKMsmQ>, letöltés 2021. aug. 30.)

⁴ David Patterson és Gerald F. Pyle 1991-ben újabb források bevonásával arra jutott, hogy az Indiában elhunytak számát erősen alábecsülték, egyedül itt 12,5–20 millió áldozat lehetett, az egész ázsiai térségre kiterjesztve pedig 19–33 millióan válhattak a spanyolnátha áldozatává. Az ausztrál Niall Johnson és német kutatótársa, Jürgen Müller az említett fokvárosi konferencián az Underreporting-jelenségre alapozva a gyarmati világban elhunytak számát 50 és 100 millió közé tették. *David Patterson – Gerald F. Pyle*: The Geography and Mortality of the 1918 Influenza Pandemic. *Bulletin of the History of Medicine* 65. (1991) 1. sz. 4–21.; *Niall P. A. S. Johnson – Jürgen Müller*: Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918–1920 „Spanisch” Influenza Pandemic. *Bulletin of the History of Medicine* 76. (2002) (Spring) 1. sz. 105–115.

⁵ Az első ismert áldozatot egy kansasi katonai támaszponton, az európai hadszíntérre induló amerikai katonák egyik kiindulópontján regisztrálták. Ennek megfelelően a járvány első európai gócpontjai azok a kikötővárosok lettek, ahová az amerikai katonák megérkeztek. A háborús felek cenzúrája miatt a járvány akadálytalanul eljuthatott a szomszédos országokba. 1918 májusának végén a háborúból semlegesként kimaradt Spanyolország egyik napilapja számolt be elsőként az országban tomboló, legalább 200 000 beteges számláló járványról, amely XIII. Alfonz királyt is ágnak döntötte. Ezt a tudósítást vette át a Reuters hírügynökség, amelynek nyomán az influenza ezen változata spanyolbetegség, spanyolnátha néven vált ismertté. Az elnevezés meghonosodását segítette, hogy neves lapok karikatúristái a betegséget ördögi, magas, sötét hajú, kezében legyezőt tartó, csábító spanyol hölgyként ábrázolták. A „spanyol hölgy” kiszorította az addig Európában és Amerikában használt elnevezéseket (például *maladie onze*, *knock-me-down fiber*). Ázsiában, Afrikában és Dél-Amerikában a gyarmatosítókat és az idegeneket, az európai embert okolták a járvány miatt, ezért rendszerint az első áldozat nemzetisége alapján adtak nevet (például Szenegálban brazil influenza, Braziliában német influenza, a perzsáknál

legtöbb áldozatot követelte, ráadásul néhány év leforgása alatt. Az 1918 augusztusa és decembere között zajló második hulláma szűk fél év alatt rohanta körül a Földet, és csak kevés vidéket kímélt meg: az Antarktisz, az Atlanti-óceán déli részén fekvő Szent Ilona-szigete, valamint az Amazonas deltája maradt járványmentes. A spanyolnátha a világtól elzártan élő őslakos közösségekre jelentette a legnagyobb veszélyt, mivel ezek korábban még nem találkoztak az influenza kórokozójával, illetve megfelelő orvosi ellátásban sem részesülhettek. Az ipari forradalmak által kiváltott nyersanyagigény, a globalizáció, a sűrű tengeri hajózási útvonalak és a szárazföldi közlekedés fejlődése miatt viszont a távoli, nehezen elérhető vidékek lakói sem kerülhették el a betegséget. Óceániában vagy a sarkkörön, az eszkimók lakta vidékeken egész falvak néptelenedtek el, törzsek tűntek el a három hullám alatt egyik napról a másikra. Az 1921-ben induló és 1922-ben véget érő utolsó, harmadik hullám már csak lokális járványokat okozott, ezt követően az influenza ezen törzse a fogékony populáció hiányában jelentősen veszített az erejéből.⁶

Mennyire volt hatással a spanyolnátha a történelem alakulására, s egyáltalán, egy járvány befolyásolhatja-e a politikai, társadalmi és gazdasági folyamatokat. A mainstream-történetírás ennek a kérdésnek korábban nem sok figyelmet szentelt. A német járványtörténész Manfred Vasold azon állítását, miszerint a Weimari Köztársaság megalakulásában döntő szerepet játszott a spanyolnátha, meggyőző érvek hiányában magam is túlzásnak tartom.⁷ Laura Spinney ennél jóval óvatosabb megközelítésű kijelentései is elsősorban hipotézisnek tekinthetők: szerinte a spanyolnátha egy lépéssel közelebb vitte Indiát a függetlenséghez, Dél-Afrikában az apartheid rendszer kiépülését segítette elő a járvány által kiváltott idegenellenesség és elzárkózás iránti igény, Svájcot pedig a járvány elleni szigorú korlátozások majdhogynem polgárháborúba taszították. Ezeknél megalapozottabbnak tekinthetjük Spinney azon megállapításait, melyek szerint a spanyolnátha ugyan más téren, de igen erőteljesen formálta a modern ember gondolkodását. Felértékelődött az egészségügy, az orvosi diagnosztika jelentősége, ettől kezdve igyekeztek az egészségügyi ellátást minél szélesebb körre kiterjeszteni, s az egyének is egészség tudatosabbakká váltak (ennek részét képezte a szervezet ellenálló-képességének megőrzése, például a sportos életmód segítségével), emellett sokan voltak olyanok is, akik az alternatív gyógy módok iránt kezdtek el jobban

angol betegség, Ghánában Mister Kodwo). A „bűnösnek” kikiáltott népcsoportok, közösségek hátrányos megkülönböztetése, üldözése szinte mindenütt előfordult. *Spinney, L.*: 1918 i. m. 78.

⁶ Characterization of the Reconstructed 1918 Spanish Influenza Pandemic Virus. *Science* 310. (7. October 2005) 5745. sz. 77–80.; *Johnson, N. P. A. S. – Müller, J.*: Updating the Accounts i. m. 110–115.; *Jeffery K. Taubenberger – David M. Morens*: 1918 Influenza: The Mother of All Pandemics. *Emerging Infectious Diseases* 12. (2006) 1. sz. 15–22.

⁷ *Manfred Vasold*: Die Spanische Grippe. Die Seuche und der Erste Weltkrieg. Darmstadt 2009. 133–134.

érdeklődni.⁸ Talán az is joggal feltételezhető, hogy az első világháború lezárásához vezető utat meggyorsította a mindkét oldalon ellátásra szoruló betegek hatalmas tömege, a hátszágokban terjedő, néhol egész ágazatokat megbénító fertőzőshullám. Ilyen helyzetben ugyanis elkerülhetetlen a társadalmi feszültségek kiéleződése, az általános nyugalanság és az ebből következő politikai zűrzavar. A budapesti spanyolnátha elleni védekezésről írt 2009-es tanulmányomban magam is felvettem, hogy az 1918-as őszi és az 1919-es tavaszi eseményekhez talán az influenza/pandémia is hozzájárulhatott: az emberek ugyan rettegetek az ismeretlen betegségtől, de a korlátozó intézkedések további elégedetlenséget váltottak ki körükben. A közvélemény a járvány miatt is a katonákat okolta, a rendőrség pedig a fertőzöttek nagy száma miatt sem tudott eredményesen fellépni az elégedetlenkedőkkel szemben. A hatóságok tehetetlensége mindenképpen ugyancsak fokozta a bizonytalanságot és bizalmatlanságot a lakosság széles köreibben.⁹

Tanulmányomban a spanyolnátha magyarországi emlékezetének alakulását vizsgálom, a korabeli sajtó tanulmányozásával felidézem azt is, hogy milyen reakciókat váltott ki a járvány az emberekből. Végezetül megkísérlem megválaszolni azt a kérdést, hogy miért nem alakult a spanyolnátha kollektív traumává annak ellenére, hogy ehhez a kulturálistrauma-elméletekben megfogalmazott feltételek lényegében teljesültek. Kosztolányit vagy Kuncz Aladárt olvasva nem kételkedhetünk a spanyolnátha által kiváltott pszichés trauma kialakulásában: a járvány intenzív félelmet, kontrollvesztést, a kiszolgáltatottság és a megsemmisülés fenyegetésének érzését váltotta ki az emberekből. Bár a magyar irodalom neves alakjainak személyében a traumafolyamatnak megvoltak az ágensei is, a spanyolnátha hazánkban sem vált önálló kulturális traumává, csak beépült a világháború szörnyűségei közé.¹⁰

A spanyolnátha, az orvostudomány kudarca

A hivatalos statisztikák adatai szerint Magyarországon 1918-ban 53 200 fő (a lakosság 0,29%-a) hunyt el spanyolnáthában, 1920-ban, a következő nagyobb hullám idején az áldozatok számát ennek kb. harmadára becsülik, pontos adatok azonban nem állnak rendelkezésre. A fővárosban 1918-ban 4105 (az összes halálozás:

⁸ *Spinney, L.*: 1918 i. m. 17.

⁹ *Géza Eleonóra*: A spanyolnátha Budapesten. Budapesti Negyed 64. (2009) 206–232. Az első világháború és a spanyolnátha összefüggéseit több német monográfia vizsgálta, Manfred Vasold műve mellett szót érdemel még Wolfgang U. Eckart munkája is: *Medizin und Krieg. Deutschland 1914–1924*. Paderborn 2014. Magyarországon a témával Kiss Gábor foglalkozott, lásd *Kiss Gábor*: Spanyolnáthajárvány a Monarchiában 1918 ősztől, a katonai források tükrében. *Orvosi Hetilap* 147. (2006) 850–851.

¹⁰ *Vinág Szabolcs*: Trauma és történelem találkozása. Emlékezet, reprezentáció, rítus. BUKSZ 23. (2011) Nyár 161–170.; *Gyáni Gábor*: Kulturális trauma: adott vagy teremtett. In: *Esemény – trauma – nyilvánosság*. Szerk. Dánél Mónika – Fodor Péter – L. Varga Péter. Bp. 2012. 38–57.

29 903), 1919-ben 286, 1920-ban pedig 1459 (az összes halálozás: 22 053) főt tartotak nyilván spanyolnáthában elhunytként.¹¹ Budapesten 1918 októberében, az első olyan hónapban, amikortól kezdve a spanyolnáthát hivatalosan be kellett jelenteni, 21 499 fertőzöttről szolgáltatott adatot a kezelőorvosok, novemberben pedig további 9149 főről. A betegek száma novemberre már láthatóan csökkent, az elhunytak aránya ezzel szemben az előző havi 8-ról 9%-ra emelkedett, december elején pedig elérte a 10%-ot.¹² A járvány decemberi újabb fellángolása miatt a közvélemény ismételtén a Monarchia összeomlása után nagy tömegben hazafelé özönlő katonákat hibáztatta, akik a spanyolnátha mellett egyéb fertőző betegségeket is (tbc-t, vérhast, tifuszt) hoztak magukkal. Állítólag egyedül a belgrádi katonai kórházból 950 influenzás tüneteket mutató katonát szállítottak Budapestre. A katonaság ráadásul nem tudott önerőből gondoskodni halottai eltemetéséről, ezért november végén csaknem 300 elhunyt holtteste várt még temetésre a katonai kórházakban, amelyek a fővárosi hatóságokhoz fordultak segítségért.¹³ A spanyolnátha első nagy hazai hulláma (a világjárvány második hulláma) 1919 elején hirtelen véget ért, a következő hullám 1920 januárjában jelent meg a fővárosban, majd némi késéssel vidéken, de gyors tetőzést követően februárban mindenhol megszűnt. A vidéki városok, valamint Bécs analógiája alapján a járvány Budapest lakosságának legalább 10%-át betegíthette meg.¹⁴

A betegek és az elhunytak száma, a statisztikai adatok természetesen nem adják vissza azt, hogy miként élték meg a járványveszélyt és a betegséget a kortársak.¹⁵ Karinthy Frigyes 1918. szeptember 29-én megjelent hírlapi satírájában írta le, mit is gondolt a közvélekedést képviselő „budapesti feleség” a főpolgármester

¹¹ *Melly József*: A járványos betegségek viselkedése a székesfővárosban 1874-től 1927-ig. Városi Szemle, 1929. 15. sz. 1087.

¹² Az adatok kizárólag a civil lakosságra értendők. Fővárosi Közlöny, 1918. december 13. 2288.

¹³ A hazatérő katonáknak orvosi vizsgálatra kellett jelentkezniük a lakóhelyük szerint illetékes hatósági orvosnál, azonban a járvány okozta túlterheltség és a leszereltek érdektelensége miatt a rendelkezés csak részben valósult meg. Fővárosi Közlöny, 1918. november 15. 2171.; 1918. november 22. 2194.; 1918. december 6. 2253.

¹⁴ A Budapestben bejelentett betegek hivatalos, a kortársak szerint erősen alábecsült száma az egyik forrás szerint 1918-ban 26 250 fő, 1919-ben 627 fő, 1920-ban pedig 11 376 fő volt. *Melly J.*: A járványos betegségek i. m. 1079. Melly és Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve adatai azonban jelentősen eltérnek a Fővárosi Közlönyben közölt adatoktól, ahol 1918. október 1. és december 13. között 34 663 bejelentésről (meghalt 2762) adtak hírt. Az eset egyben jó példa az adatok bizonytalanságára. Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1913–1920. Bp. 1923. 150.; Fővárosi Közlöny, 1918. december 20. 2322. A magyar adatszolgáltatás bizonytalanságára és a módszertani problémákra konkrét példákat hoz *Vincze János Farkas*: Az 1918–19. évi spanyolnátha-járvány Jász–Nagykún–Szolnok vármegye középiskoláiban. In: Gutta cavat lapidem. Az esőcsepp kivájja a követ. Hallgatói tanulmányok a neveléstörténet tárgyköréből. A Kiss Áron Neveléstörténeti Tehetségműhely publikációi. Szerk. Fizel Natasa. Szeged 2016. 84–108., itt: 89–91.; *Szeghy-Gayer Veronika*: Španielska chrípka neušetrila ani Bratislavu a Košice. In: Epidémie v dejinách. Ed. Branislav Kovár – Oliver Zajac – Lucia Benediková. Bratislava 2020. 232–237.

¹⁵ Lásd a budapesti spanyolnátha eseményeit részletesen *Géra E.*: A spanyolnátha i. m. 209–232.

spanyolnátha-hirdetményeiről és intézkedéseiről: „Tudod-e, milyen andalítóan szép a polgármester hirdetménye a spanyolnátha ügyében? Én nem tehetek róla, de könny szökött a szemembe, részint a meghatottságtól, részint a spanyolnáthától. Van ezen a plakáton minden, ami szép és jó, le van írva a spanyolbetegség és hogy az milyen veszedelmes. A polgármester többek között felszólít bennünket, hogy a vasutat és a villamost csak a legszükségesebb esetekben használjuk. Hát tudod milyen bájos ez, milyen kis biju, egy Wilde-aforizma, egy aperszü, egy aranysulánk. Hogy vasúton és villamoson csak akkor utazzam, amikor szükségem van rá – szóval ne utazzam villamoson és vasúton, ahogyan rendesen szoktam élvezetből, mulatságból, mámorból, dorbézolásból, fényűzésből, dáridóból, kéjhajhászásból, kicsapongásból, hanem csak szükségből utazzam – hogy egy időre mérsékeljem szertelen és vad multságomat és szórakozásomat, a villamoson való utazást. [...] Ígérem, hogy az állatkerti hiéna ketrecébe csak akkor dugom be a karom, ha már semmiképpen nem tudok ellenállni a vágynak, hogy megsimogassam – és ígérem, hogy különféle plakátokat és hirdetményeket csak a legnagyobb szükség esetén olvasok el. Szóval mikor már elmúlt a spanyolnátha.”¹⁶ A háború végnapjait élő Budapest nyomorúságát kifigurázó satírasorozat – Urbán Lászlót idézve „a magyar irodalom legszomorúbb befejezésű satírasorozata” – a *Pesti Napló*ban ezzel az írással végződött.¹⁷ A járvány elérte Karinthy Frigyes családját is, Judik Etel, az író első felesége 1918. október 28-án harminckét éves korában elhunyt.

A betegségen családjával és háznépével együtt átesett Kosztolányi Dezső 1930 körül, Esti Kornél történetébe szöve emlékezett vissza az 1918 őszen tömegessé váló spanyolnátha idejére. Az emberek a háború végnapjaiban nemcsak a politikai bizonytalanság miatt böngészték a napilapokat, hanem a titokzatos járványról, még inkább annak sikeres leküzdéséről vártak híreket. Csalódniuk kellett: a sajtó ellentmondásos intézkedésekről, egymást hibáztató politikusokról és városatyákról, tömeges halálesetekről tudósított. A gyászjelentéseket szemlélve sokan érezhettek úgy, ahogyan azt Kosztolányi *Esti megtudja a halálhírt* című novellájában leírta. „Keze a reggeli újságok után nyúlt. Gyorsan föl-lapozta őket. Winterné nevét kereste a halottak lajstromában, de még nem volt benne. Egyébként csupa gyászjelentés meredt rá, fekete keresztekkel, mint holmi fejfaerdő egy temetőben. 178 új haláleset – hirdették a cikkek, szinte ujjongva –, tetőfokon a spanyoljárvány. – Nem spanyol – gondolta. – Dögvész, dög-halál. A végítélet ez, a végítélet.”¹⁸ Kosztolányi és háznépe túlélte a járványt, de

¹⁶ Karinthy Frigyes: A feleségem beszél. Összeáll., előszó. Urbán László. Bp. É. n. 69–70.

¹⁷ Uo. 7.

¹⁸ Kosztolányi Dezső: Esti Kornél megtudja a halálhírt. In: *Kosztolányi Dezső: Esti Kornél kalandjai*. A szöveget gondozta Papp Csaba, utószó Hafner Zoltán. Bp. 2000. 104.

barátja, Karinthy Frigyes első feleségének, valamint Kaffka Margit írónőnek a halála, akinek a temetésén ugyancsak részt vett, megviselte. A nemzetközi sajtóban futótűzként terjedő, mindenütt pánikot keltő téves információt a pestis/tüdőpestis visszatéréséről ugyan rendre hivatalosan cáfolták az orvosi szakma tekintélyei (hazánkban dr. Korányi Sándor), a spanyolnátha pusztítása láttán az emberek mégis a középkori dögvészre asszociáltak, a sajtó és a szépírók pedig gyakran használták a „haláltánc” kifejezést.¹⁹ Az olvasókat bizonyára felkavarták az olyan tárcák, mint az 1918. október 13-án a *Fővárosi Hírlap*ban megjelent cikk: „Fakoporsó, érckoporsó, megint fakoporsó ... Amint az utcán végigmegyek, nem találkozom mással, mint nagy tejablakos, fekete fertőtlenítő kocsival és egymásután végtelenül szomorú sorban halottaskocsikkal. Ajándék és véletlen az élet ma is, amíg az ember bejut a városházára, százszor megborzong a háta, mert minden utcasarkon a halál mosolyog reá.”²⁰ Kosztolányi a gyásztól elnémult Karinthy helyett írt tárcákat a *Pesti Naplónak*. *Járvány* című művében párhuzamot vont a pestis és a „spanyolbetegség” között: „Délután kis talyigán vagy negyven koporsófüdelet húz füttyörészve egy suhanc, estefelé pedig a budai körúton üres halottaskocsi robog, melyen hosszan elnyúlva alszik a gyászhuszár, aztán felébred és unottan beleásít ebbe a halálos világba. [...] A XIV. századbeli pestisjárvány idején, melyben az akkori emberiség egyharmada elpusztult, minden családi kötelék felbomlott, az emberek nyílt utcán szeretkeztek, az orvosok otthagyták a betegeket, a sírásók pedig a kihalt városokban fosztogatták az üres lakásokat.”²¹ A kortárs Krúdy Gyula *Beteg város* című novellájában Kosztolányihoz hasonlóan apokaliptikusnak ábrázolta a fővárosban kialakult viszonyokat: „És már alig van koporsó Pesten, az asztalosműhelyben reggeltől estig és estétől reggelig készülnek a házikók, a sírásók visszatértek a harctérről, és a pesti temetőben találtak váratlan foglalkozást, búsan elhallgat a fénylő elméjű orvostudomány.”²²

A korszerűség és a tudományos eredmények büvöletében élő, az előző század utolsó évtizedeiben különösen látványos fejlődési utat bejáró orvostudomány legyőzhetetlenségében bízó tudósoknak, orvosoknak hamar be kellett ismerniük korlátozott lehetőségeiket, ami mindenütt – különösen a tudományos fejlődés

¹⁹ Müller, S.: Die Spanische Grippe i. m. 23., 42–43.

²⁰ Fecsegéssel gyógyítják a spanyol-betegeket. A járvány-bizottság ráér. Fővárosi Hírlap, 1918. október 23. 2. Egészen hasonló, irodalmi igényű írás a németországi lapokban is megjelent, a legtöbbször Das grüne Gespenst címet viselő írások a spanyolnáthát a pestishez hasonlóan az Apokalipszis fakó lovasaként ábrázolják. A nyíltan mutatkozó, a kihalt, nedvességtől csöpögő utcákon bókászó, vágató fakó lovasról készült tárca először 1918. október 19-én tűnt fel a Lübecker Volksbote hasábjain. Müller, S.: Die Spanische Grippe i. m. 41.

²¹ Idézi Arany Zsuzsanna: Kosztolányi Dezső élete. Bp. 2017. 183–184.

²² Krúdy Gyula: Beteg város. In: A budapesti ima: magyar írók novellái. Szerk. Körössi P. József. Bp. 2011. 137–140.

motorjának tartott Európában és Észak-Amerikában – komoly presztízsveszteséget jelentett számukra. 1918 nyarán a szakemberek – mármint akik nem tagadták a járvány tényét – a sajtó útján még nyugalomra intették a közvéleményt: állították, hogy csak egy olyan újabb influenzáról lehet szó, amely a tapasztalatok szerint meg sem közelíti az 1889. évi orosz influenza erejét, s hogy az orvosok uralják a helyzetet. Többen azt is hozzátették, hogy már nem a 19. században élnek, az előző évszázad nagy járványai az orvostudomány fejlettsége miatt elképzelhetetlenek. Alig néhány hét múlva, mikor 1918 őszén megérkezett az elsónél jóval pusztítóbb második hullám – az áldozatok 64%-át ez vitte el²³ –, az olvasók még emlékeztek a korábbi magabiztos szavakra.²⁴ „A gáncsoló szó fullánkját hiába szúrjuk az orvostudomány tehetetlen gyakorlóiba, be kell látni, hogy az emberi tehetség nem nő az égig és az emberi ész is véges”²⁵ – írta Magyarországon is egy névtelen publicista. A sajtó, miközben a közönség, vagyis a lakosság felelőtlenségét, könnyelműségét ostorozta, módszeresen bírálta az orvosokat is, kétségbe vonva szakmai hozzáértésüket. „Tehetlenséggel nem akarjuk vádolni a tudományt, amely hónapok óta tanácstalanul, kétségbeesett kéztördéssel áll és elmélkedik, de nem tudja megállapítani a stratégiát”²⁶ – írta a címlapon a *Fővárosi Hírlap*, s feltette a kérdést, vajon miért gondolták, hogy az olvasók a jövőben majd hallgatni fognak „a járványbizottságnak nevezett fecsegő gyülekezetre”?²⁷

Az *Orvosi Hetilap* számai bizonyítják, hogy a magyarországi orvosok külföldi kollégáikhoz hasonlóan a betegek ellátása mellett igyekeztek minél jobban kiismereni a spanyolnáthát és lehetséges szövődményeit, próbálkoztak az ismeretlen kórokozó azonosításával, s folyamatosan újabb terápiákkal kísérleteztek. Az Augusztus barakk-kórház belgyógyászát vezető dr. Janovitz Bertalan és munkatársai a náluk fekvő főleg orosz és olasz hadifoglyok (64 fő), valamint magánbetegeik (12 fő) gyógyításában is kipróbálták egy maguk fejlesztette vakcinát, lényegében szérumterápiát.²⁸ A betegséget terjesztő katona sztereotípiájához azonban, mint évszázadokkal korábban a pestis és a kolera idején, újabb bűnbakként csatlakozott a 'tehetetlen, lassú és elérhetetlen' jelzőkkel illetett orvos képe. „Az orvosok megrettenve sietnek

²³ Niall Johnson számítása szerint az első hullámban az áldozatok 10%-a vesztette életét, a harmadikban pedig 26%-a. *Niall P. A. S. Johnson: Aspects of the Historical Geography of the 1918–19 Influenza Pandemic in Britain.* Doktori (PhD) értekezés. University of Cambridge. 2001. 123.

²⁴ Marc Hieronimus a német, a brit és a francia sajtóban megjelent, spanyolnáthával kapcsolatos cikkeket vizsgálta: *Krankheit und Tod 1918. Zum Umgang mit der Spanischen Grippe in Frankreich, England und dem Deutschen Reich.* Berlin 2006. 160–168.; *Müller, S.: Die Spanische Grippe i. m. 27–30. A magyarországi vidéki lapok is apokaliptikus állapotról és az orvostudomány csődjéről* cikkeztek. Lásd *Vincze J. F.: Az 1918–19. évi i. m. 91–92.*

²⁵ Fullánkok: *A spanyol. Fővárosi Hírlap*, 1918. november 20. 1.

²⁶ Fullánkok: *Fővárosi Hírlap*, 1918. december 11. 1.

²⁷ Uo.

²⁸ *Janovitz Bertalan: A spanyol kór vaccinás gyógykezeléséről. Orvosi Hetilap* 63. (1919) 1. sz. 3–4.

a ragályban, didereg az ápolónő, és a patikus nem győzi a munkát. Csüggedten roskad össze minden babona és tudomány, amit az emberiség az egészsége körül felépített”²⁹ – írta Krúdy az ismeretlen járványról. Melly József orvos így emlékezett vissza azokra az időkre: „az 1918. évi influenzapandémiával szemben milyen szomorúan tanácstalanul állottunk, s alig találtunk eszközöket arra, hogy legalább a nagyközönség érthető idegességét csillapítsuk.”³⁰ Különösen félelmetes volt ez a tapasztalat az olyan nagyvárosok lakói számára, mint Budapest, ahol a település- és az iskolaegészség-ügy, legalábbis a belső kerületekben, néhány évtized alatt rendkívül látványos fejlődésen ment keresztül. Az ismeretlen kórokozó kiváltotta járvánnyal szemben azonban nem tudtak igazán eredményesen fellépni, így a hasonló esetekben bevált, évszázados mechanizmusokat követve cselekedtek. A naponta újabb, részben egymásnak ellentmondó tudományos hírek elbizonytalanították a laikusokat, ezért sokan már csak helyel-közzel követték a szakemberek vitáit. Az emberek egyre kevésbé az egészségügytől várták a megoldást, ezért világszerte előtérbe került az állam és a helyi közigazgatás szerepe. Amire az orvostudomány nem talált választ, azt rendészeti úton próbálták megoldani.

Hatósági védekezés – egyéni védekezés – politikai kérdés

A politikusok, városatyák gyorsan meglátták a járványkezelésben és az ehhez kapcsolódó kommunikációban rejlő rendkívüli lehetőségeket.³¹ A kialakult helyzet az 1872-es kolera idejét idézte, amikor az orvosok és a laikus városatyák közötti presztízsharcban a szakemberek maradtak alul, mivel utóbbiakat a közvélemény kevésbé vélte hatékonynak. Ezt a szembenállást jól tükrözi az egyik vízvívási esküdt dualizmus kori helyzetelemzése: „ha a járvány megszüntetése körül valakinek érdeme van, úgy az érdem legkevésbé az orvosoké, mintsem a vészbizottságoké és elsősorban a rendkívül buzgó helyettes polgármesteré, Petrovics Szilárdé”.³² 1918-ban Bódy Tivadár polgármesterről nyilatkozott igen elismerően a főváros házi lapja: „Amit a spanyol-járvány körül cselekedett, az tényleg virtuozitás az adminisztrációban. Világos fejjel, gyors kézzel, tekintetek nélkül való szigorúsággal intézkedik és ha a kormány a teljehatalom megadása körül nem késlekedik, akkor a polgármesternek sikerült volna a járványt csírájában megfojtani. A minisztériumban azonban ezúttal olyan lassúsággal

²⁹ Uo.

³⁰ *Melly J.*: A járványos betegségek viselkedése i. m. 1063.

³¹ Fecsegéssel gyógyítják – a spanyol-betegeket. A járványbizottság ráér. Fővárosi Hírlap, 1918. október 23. 3.

³² Idézi *Horváth J. András*: A megigényelt világváros. Budapest hatósága és lakossága a városegysítés éveiben. Bp. 2010. 351.

és határozatlansággal dolgoztak, hogy minden vádat megérdemelnek.”³³ A főváros tollnoka csak viszonzta a lapok hasábjain a főváros ellen intézett támadást, amely 1918 szeptemberének végén kezdődött. A spanyolnátha ekkorra már olyan méreteket öltött, hogy a Főváros Közegészségügyi Bizottsága kénytelen volt összeülni, majd Járványbizottsággá alakulni. A tanácskozás híret az országos védekezést irányító szakember, Frank Ödön minisztériumi tanácsos, a Belügyminisztérium Közegészségügyi Osztályának vezetője egy interjúban igen cinikus szavakkal nyugtázta: „Hogy »védekezik« a főváros a spanyolnátha ellen? Tanácsokat kap holnap a közönség – Eső után locsolás – Bárczy főpolgármester kötelességmulasztása.”³⁴

A városatyák szemére vetett nemtörődömségről bizonyára nem volt szó, a habozás inkább annak terhére volt írható, hogy nem tudták, mivel is állnak szemben. A kutatások alapján azt feltételezték, hogy a fertőzés a levegőben terjed, ezért – jobb híján, a kolera idején alkalmazott eljárásnak megfelelően – elrendelték az utak locsolását.³⁵ Hasznos útmutatás, eredményes fellépés helyett a főváros vezetése és a Belügyminisztérium tisztviselői személyeskedést sem nélkülöző hangnemben cselekvőképtelenséggel, hozzánemértéssel vádolták egymást a lapok hasábjain. „A járvány kétségbeejtő méreteket ölt, kiáltják felénk, de gyökeres, radikális orvoslásra nincs merészség bennünk! Pedig ott van előttük a svájci példa. Öt napra kellene csak mindent megszüntetni, mindent bezárni. Öt nap nem öli meg a kultúrát, nem teszi koldussá a mozikat, és öt nap alatt nem kopik el az emberek lába, ha gyalog járnak”³⁶ – összegezte a helyzetet az egyik fővárosi lap. Az őszirózsás forradalmat, politikai tüntetéseket és spontán mozgalmakat megélt, a legalapvetőbb szükségleti cikkekben is hiányt szenvedő városlakókat azonban senki nem merté olyan népszerűtlen intézkedéssel korlátozni, mint a karantén bevezetése. Már a villamos utaslétszámának csökkentése, a mozik és kávéházak közönségének limitálása is közfelháborodást keltett, ezért bele sem mertek gondolni abba, mit váltana ki egy még ennél is jóval drasztikusabb lépés.³⁷ A karantén, a kötelező maszkviselés, a vasúti

³³ A sajtó nemcsak érzékelte, hanem maga is alakította a járványkezelés kapcsán kialakult politikai helyzetet. „A polgármester a járvány végéig ne hívja össze ezt az üres szalmát cséplő bizottságot, amelyben egész sora ült az orvosoknak, akik jobban tették volna, ha addig, amíg itt ültek, chinin-recepteket írtak volna a betegeknek. Meg kell szűnnie ennek a fecsegő bizottságnak, amely egész sorát az orvosoknak elvonja a betegeknek nyújtandó segélytől. A járványt a polgármester rendeletei sokkal biztosabban küzdik le, mint ennek a kupaktanácsnak az ötletei.” Fecsegéssel gyógyítják a spanyol-betegeket i. m. 3.

³⁴ Hogyan „védekezik” a főváros a spanyol-nátha ellen? 8 Órai Ujság, 1918. szeptember 29. 4.

³⁵ Horváth J. A.: A megigényelt világváros i. m. 352.

³⁶ Fullánkok. Fővárosi Hírlap, 1918. december 11. 1. December közepén a Polgári Radikális Párt azzal próbált népszerűsége szert tenni, hogy nyomást gyakorolt a főváros vezetésére, és a Járványbizottságot „a közegészségügy igazi szaktekintélyeivel”, Madzsar József, Liebermann Leó, Detre László, Goldzieher Miksa, Jakab László, Hahn Dezső és Franek Ödön doktorokkal egészítette ki. A debut. Fővárosi Hírlap, 1918. december 18. 1–2.

³⁷ A Járványbizottság ülésén elnöklő polgármester a tiltakozó szakembereknek a következőket válaszolta: „E korlátozás megszüntetése nem a járvány szempontjából történt, hanem egy hatalmas nagy

forgalom beszüntetése stb. politikai következményeit sem a főváros, sem a kormány nem merte felvállalni, így maradt az egyéni védekezés, a józan belátás.³⁸

A járványmegelőzés és a betegek otthoni kezelése – ha a csodaszereket hirdető reklámokat nem számítjuk – jóval kisebb figyelmet kapott a sajtóban, mint a fentebb említett polémiák. Falragaszok, hirdetések hívták fel az emberek figyelmét a távolságtartás fontosságára, amit azonban egy menekültekkel teli, politikai bizonytalanságban élő országban, városban igen nehezen lehetett volna a mindennapokban megvalósítani. Ráadásul miért is tartották volna be a csók, a kézcsók, az ölekezés vagy a kézfogás mellőzését, ha egyszer nem lehetett igazi szappannal kezet mosni, nagy távolságba kellett utazni és órákat a tömegben sorban állni az élelmiszerért. Kevesen engedhették meg maguknak, hogy megfogadják azt a tanácsot, miszerint „okosabb egy jó szivar mellett odahaza a karoszekben elmélkedni a békéről”, mint társaságba járni. „A szórakozás utáni vágyat otthon kell kielégíteni” – buzdította a Rákóczi úti üzletben gramofon vásárlására az embereket egy hirdetés.³⁹ A már említett járványtani szakértő, dr. Melly József jó egy évtizeddel később hangsúlyozta, hogy a háborúk és a nagy járványok kialakulása között szoros összefüggés mutatható ki. Ezt még azok a „kultúrállamok” sem kerülhették el, ahol az emberek viszonylag egészségtudatosan éltek, hiszen az egyéni védekezés még ezekben sem bizonyult elegendőnek, és feltétlenül szükség volt az állami beavatkozásra, útmutatásra. Meglátása szerint az egyéni védekezést ugyanis jelentősen gyengítette a népesség leromlott általános állapota, a nem megfelelő köztisztaság és a háborút kísérő nagy népmozgások.⁴⁰

A belügyminiszter 1918. október 1-jén kiadott körrendeletében tájékoztatta a vármegyéket az országos szintű járványról, s egyben javasolta, hogy a lakosság ne használjon közlekedési eszközöket, kerülje a nyilvános helyeket, például a kocsmákat.⁴¹ Hiába emelték azonban ki az egyéni védekezés fontosságát, és építettek a „közönség józan belátására”, ha a hatóságok és az egyház képviselői

társadalmi átalakulás első napjaiban kellett valamit csinálni, elvezetni a tömegeket.” Fővárosi Közlöny, 1918. november 8. 2136.

³⁸ Németországban hasonló dilemmákkal szembesültek. A járványügyekben illetékes legfőbb szerv, a Reichgesundheitsrat a politikai következményektől való félelmében nem is mert általános elveket megfogalmazni, hanem a védekezést és az ezzel járó felelősséget a helyi hatóságokra hárította. A muzik, színházak, rendezvények bezárását például kontraproduktívnaak vélte, mivel az elbizonytalanítja a közvéleményt, felesleges nyugtalanságot okoz. Valóban, ha iskolákat, szórakozóhelyeket zártak be, azonnal megjelentek a tiltakozók, ha pedig ezt valahol nem tették meg, akkor pedig emiatt tiltakoztak. A hatóságoktól – Budapesthez hasonlóan – a legtöbb országban a nyilvánosság elvárta, hogy tegyenek valamit, mintha ellenőrzésük alatt tudnák tartani az eseményeket. Müller, S.: Die Spanische Grippe i. m. 43–50.

³⁹ Óvszer a spanyolnátha ellen. Fővárosi Hírlap, 1918. október 16. 2–3.

⁴⁰ Melly J.: A járványos i. m. 1067.

⁴¹ Mokánszki János: Az 1918–1919. évi influenza-(spanyolnátha-) járvány Debrecenben. Új Nézőpont 5. (2018) 2. sz. 28.

sem jártak elől jó példával, s nem mondtak le a tömegrendezvényekről. Például a körrendelet másnapjára, október 2-re Budapestre tervezett református zsinatot sem halasztották el. Tüdős István tiszáninneri református püspök hivatástudata is erősebbnek bizonyult a félelemnél, s elment a megnyitó ünnepségre. Itt kapta a hírt, hogy okleveles tanítónő leánya, Ilona, a fővárosi Erzsébet Nőiskola polgári leányiskolai tanítónőképezdéjének másodéves növendéke előző éjjel váratlanul elhunyt spanyolnáthában. A gyászoló apa leánya ravatalától hazautazott a családjához Miskolcra, néhány napon belül pedig már mindannyian betegen feküdtek. Az 52 éves püspök október 9-én, egy héttel a leánya után halt meg, felesége és kisebbik leánya túlélte a betegséget. A püspök barátai, hívei az egyéni megfontolásnál fontosabbnak tartották a végtisztesség megadását, így a temetésre hatalmas tömeg gyűlt össze. Az újság a legnagyobb járvány idején zsúfolásig megtelt templomról, utcán várakozó, messziről érkezett tömegről tudósított.⁴²

A spanyolnátha mint az első világháború következménye

„Minden háború megtermi a maga szörnyű járványát, ez szinte vele jár, ezzel a gyönyörűséggel még sohasem maradt el”⁴³ – jegyezte fel Kaffka Margit. Nézetét Magyarországon és a nemzetközi sajtóban is sokan osztották. Többek között ennek tudható be, hogy a spanyolnáthát (és az áldozatok magas számát) is a háború következményének tartották, hiszen a nagy háborúkat gyakran követték a legyengült katonákat és lakosokat tizedelő járványok, éhínségek. Az első világháború alatt többször felbukkantak olyan fertőző betegségek (kolera, tífuszok vagy a vérhas), amelyek egyértelműen a katonaság közvetítésével kerültek a városokba.⁴⁴ A nemzetközi sajtó alapján a közvélemény a spanyolnáthát sem érzékelte önálló természeti katasztrófaként, hanem a háború kísérőjelenségét látta benne. Ennek tulajdonította az áldozatok influenzához képest szokatlanul magas számát is. Gyakran hangsúlyozták, hogy az alultápláltság, a nélkülözés és a leromlott általános állapot emelte meg drasztikusan a halálozási rátát. Ezen az elképzelésen az sem változtatott, hogy a járvány a 20–40 év közöttieket, vagyis a legerősebb immunrendszerrel rendelkező korosztályt érintette a legsúlyosabban. Hiába akartak például a német szociáldemokraták politikai tőkét kovácsolni abból, hogy a

⁴² Ilona volt miskolci osztálytársnői, barátnői gyűjtést rendeztek, majd jótékony alapot hoztak létre korábbi felsőbb leányiskolai társuk emlékére. Tüdős püspök gyásza. *Reggeli Hírlap*, 1918. október 4. 2.; Tüdős püspök temetése. *Reggeli Hírlap*, 1918. október 12. 2.; Tüdős István püspök meghalt. *8 Órai Újság*, 1918. október 9. 4.

⁴³ Idézi *Bodnár György*: Kaffka Margit. Bp. 2001. 78.

⁴⁴ Lásd részletesen *Bozó Bence Péter*: Az első világháború járványtörténeti jellegzetességei az Orvosi Hetilap egykorú számai alapján. In: *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. Főszerk. Majoros István. Bp. 2015. 753–768.

spanyolnáthát ínségbetegségként állították be, ha a tapasztalatok azt mutatták, hogy a jobb körülmények között élők nagyobb eséllyel haltak meg.⁴⁵

A spanyolnáthától való félelmet táplálta, hogy senki, még a szakemberek sem tudták megmondani, kinél milyen lefolyású betegség várható. A bizonytalanságot fokozta, hogy a kezdetben enyhe lefolyásúnak tűnő betegségben szenvedőknek az állapota hirtelen válságosra fordulhatott, egyik pillanatról a másikra elhunytak. Ezzel szemben a kevésbé erős szervezetű, napokig életveszélyben lévő beteg láza hasonlóan váratlanul lemehetett, így az felépült a betegségből. Ráadásul úgy tűnt, rendkívüli fertőzőképessége miatt a járvány elől nem lehet elfutni: a vidékre menekülők, a még egészségesnek látszó családtagok elkülönítése sem jelentette azt, hogy elkerülhették a spanyolnáthát, gyakran az ellenkező hatást érték el, a menekülők akaratlanul is a betegség terjesztőivé váltak, a városoktól távol pedig rosszabb ellátásra számíthattak. M. Hrabovszky Júlia, Márai Sándor hatvanas évei derekán járó nagy-nagynénje azon kevesek közé tartozott, akik állításuk szerint a spanyolnáthához sem viszonyultak másképpen, mint a szokásos influenzahoz. Pesten naponta látogatta spanyolnáthás nővérét, ekkor még nem kapta el a betegséget. Az iskolák bezárása után nővére meghívására a Temesvárhoz közeli Temesgyarmatra utazott, ahol sógora háznépének minden tagja szerencsésen átesett már a spanyolnáthán, és élelemben sem szűkölködtek, mint Budapesten. A betegséget azonban még így sem kerülte el. „Orvos nem volt a faluban, és a környéken is csak két negyedéves orvosnövendék helyettesítette az orvost. Nem akartam, hogy őket elhívják. Nem voltam bejiedve. Megszokott évenkénti influenzámat magam szoktam volt gyógyítani. De más volt ám ez a spanyolláz a többihez képest! Szerencsére a spanyollázon már át esett szobaleány nagyszerűen ápolt a híres Benárd-féle szerrel, és öt nap múlva már talpon voltam, bár lézengtem.”⁴⁶ Az író a szerencsések közé tartozott, ahogyan egy másik visszaemlékező, az író Hunyady Sándor is. Bródy Sándor házasságon kívül született, ekkor a harmincas évei legelején járó fia a harmadik nagy hullám idején kapta el a spanyolnáthát, ekkor került kórházba. A következőket írta azokról a napokról: „A vörös hadsereg összeomlott, jött a román megszállás, idegenszerű trombitajeleivel, a sebes tempóval marsoló szuronyos őrzáratokkal. Én akkoriban a Ritzben laktam, ahova az örült nagyravágyásnak egy képzelődő pillanatában költöttem be. A Ritz volt abban az időben Budapest szíve, az élet központja. Spanyolos lettem és Sulczer doktor, akinek érkezését mindig úgy vártam a láz meleg függönyei között, mint az angyali látogatásokat, beszállított a Jendrassik-klinikára. A klinika teli volt a járvány miatt. Fehér, vászon spanyolfalakkal csináltak nekem

⁴⁵ Müller, S.: Die Spanische Grippe i. m. 55–58., 67–68.

⁴⁶ Hrabovszky Júlia a fővárosban praktizáló dr. Benárd Ágoston (a trianoni békeszerződés egyik aláírója) közelebről meg nem nevezett orvosságának tulajdonította, hogy nővére háztartásában mindenki túlélt a járványt. *M. Hrabovszky Júlia: Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből.* Bp. 2001. 396–397.

valami különszoba-félécskét az egyik nagyteremben. Átkozottul sokáig feküdtem, sőt állítólag majdnem meghaltam, amitől abszolúte nem borzong utólag sem a hátam, azóta már Isten tudja, milyen érdekes dolgokon mentem volna keresztül, ha csakugyan meg találtam volna halni. A betegség nyomasztó unalmából, mint az oázisokra, úgy emlékszem vissza Jendrassik tanár látogatásaira. Büszke vagyok rá, hogy néhányszor sikerült ott tartanom ágyam mellett a hivatalos orvosi viziten túl, két-három perces privát diskurálásra is. A betegségem alatt történt, hogy Nádas Sándor meglátogatott. Csak a terem ajtajáig jött, onnan vetett egy pillantást messzi kalickám felé.”⁴⁷ A visszaemlékező természete is befolyásolta, hogyan gondolt vissza később a betegség napjaira. Míg a magas lázzal, súlyos tünetekkel hetekig kórházban fekvő Hunyady Sándor leginkább az ágyban töltött időszak unalmára panaszkodott és később még tréfálkozni is képes volt azon az időszakon, addig Kosztolányiné sokkal borúsabb képet fest a náluk uralkodó, szinte pánikszerű hangulatról. Kosztolányi Dezső mellett ugyanis a felesége, Harmos Ilona is megörököltette feljegyzéseiben a járványos napokat, soraiból egyértelművé válik, Budapesten sem lehetett elmenekülni az influenza elől: „literszámra locsoljuk a szublimátos oldatot, torokfertőtlenítő vízzel járunk s az utcán, a villamoson is gargalizálunk. [...] Délben egy órakor valami kaparni kezdi a torkomat. Kettőkor már mind a ketten harminckilenc fokos lázban fekszünk. Estére Bözsi, a dajka is megkapja a járványt s a másik cseléd lány is. [...] Ádámot egy barátnőnk viszi magával. [...] Didének [Kosztolányi Dezsőnek] a szíve gyöngye, nekem pedig a tudóm rozszant, Bözsinek is a szíve rendetlenkedik. Dide a leghíresebb szívspecialista tanárt követeli a lány számára. Azután lassan lábadozni kezdünk. [...] Távol tőlünk [Ádám is] átesett a betegségen.”⁴⁸ Kosztolányiék és a cselédjük nem kerültek ugyan kórházba, de Harmos Ilona lassú felépüléséről, a betegség hónapokig tartó utóhatásairól számolt be, ami további megpróbáltatásokat jelentett a családnak.

Kaffka Margitot, a fejezet elején idézett bejegyzését követően, hamarosan elérte a betegség. 1918 októberének végén Budapesten lakott, második férje, az orvos dr. Bauer Ervin Temesváron ápolta kirendelt katonaoorvosként a spanyolnáthás betegeket. Első házasságából született kisfia, Frölich László Déván volt internátusban, az iskola azonban november 16-án a járvány és a román megszállás miatt bezárta kapuit, a gyermekeket pedig hazaküldték. Kaffka Margit és fia utolsó látogatója Schöpflin Aladár volt, aki 1919-ben a *Nyugat* hasábjain számolt be erről az alkalomról: „Nyugodt volt, derűs kedvű, az arca is kisimult, szeme melegen csillogott. Jó érzéssel beszélt a dolgairól, örült, hogy nincs már háború, nem kell többé féltetnie fiatal férjét, akivel boldog egyetértésben élt. Úgy érezte, most

⁴⁷ *Hunyady Sándor*: Családi album. Bp. 2000. 187–188.

⁴⁸ *Idézi Arany Zs.*: Kosztolányi Dezső élete i. m. 193.

végre méltányolják munkáját, elmondta tervét, nagy regényt akar írni Josephus Flaviusról, mutatta előtanulmányairól készített jegyzeteit. Jó kedvvel kínálgatott borral, étellel [...] Kisfia, Lacó panaszkodott, hogy a feje fáj. Lefektette és beszélgetett tovább, nem tulajdonított a fejfájásnak fontosságot. Másnap délután hallottam, hogy Lacikával együtt bevitték a klinikára, kitört rajta a spanyoljárvány.⁴⁹ Kaffka Margitot és fiát Bauer Ervin vitette a járványkórházzá alakított I. számú Belklinikára. Az író utolsó óráiról kezelőorvosa, dr. Jaulusz Borbála készített feljegyzést: „Anya és fia teljesen egyforma tünetekkel kerültek hozzánk. Rendkívül magas láz mellett objektív elváltozás nem volt kimutatható egyikükénél sem. Így valamennyien bízunk [...] November 30-án szombaton [...] házi telefonon jelentették, hogy Kaffka Margit hívat. Nyugodtan ült az ágyában és első pillanatban örültem őt megnyugodva látni. »Most küldtem az uramért – mondotta –, kérem üljön az ágyam szélére, szívjon fel a fecskendőjébe olyan anyagot, amellyel életben tud tartani, míg ő ideér. [...] Egy óra hosszat ültem az ágyán, amikor Bauer Ervin sápadtan megjelent. »Most menjen innen«, mondta szinte keményen. Átölelte az urát és ugyanabban a helyzetben találtuk őket a délutáni vizit alkalmával [...] Másnap, vasárnap a professzor már reggel kilenckor bent volt a klinikán a sok súlyos beteg kedvéért [...] Kaffka enni kért, húst kívánt. [...] Mikor a nővér a teritékével az ágyhoz ért, felkapta a kést és magába akarta szúrni. Most már nyilvánvaló lett, hogy ilyen módon akart valamiféle eszközhöz jutni, amellyel megrövidítheti mérhetetlen szenvedését. Hihetetlenül erős volt [...] Ez után a megrendítő jelenet után hagyta, hogy injekciót adjunk, nyugodtabb lett [...] Magasra polcolt párnáira fektettük, agyongyötört urát újból az ágy szélére ültette, átölelve tartotta, aki szinte érthetetlen rövid idő múlva érezte, hogy ölése egyre gyengébb lesz. Meghalt.⁵⁰ Fia másnap hunyt el a klinikán.

A legrészletesebb, legmegrázóbb beszámoló a spanyolnátha tombolásáról Kuncz Aladár tollából származik, aki internáltként, azaz fogolyként kapta el a betegséget. A spanyolnátha dühöngésének hosszú heteiről a *Haláltánc Ile d'Yeu-n* és a *Koporsók vére* című fejezetekben számolt be *Fekete kolostor* című regényes önéletírásában. Az erdélyi születésű író francia szakos tanárként, a francia irodalom és kultúra szenvedélyes rajongójaként 1909-től minden évben meglátogatta álmai országát. 1914-ben az első világháború kitörésének híre egy kis francia fürdőhelyen, Párizstól tizennégy órányi vonatútra fekvő breton faluban érte. Orbók Lóránt, író és tanár barátja meghívására érkezett a Finistère-ben lévő kis településre. Itt érte a hír az Osztrák–Magyar Monarchia Szerbiának küldött hadüzenetéről. Az akkor huszonnyolc éves fiatalember számára a nyaralás rémálommá

⁴⁹ Idézi *Bodnár Gy.*: Kaffka Margit i. m. 78.

⁵⁰ Uo. 79.

változott, más monarchiabeli és német állampolgárokkal együtt hosszú évekre internálótáborba került. A háború vége Ile d'Yeu börtönszigetén érte. A spanyolnátha azonban a mindentől elszigetelt, távoli szigetet sem kímélte. „Délután öt órától fogva reggelig hallatszott a vészduda, amely az eltévedt hajóknak irányt jelzett. Ez a hátborzongató, meg nem szűnő vészjel mintha csak minden pillanatban minket figyelmeztetett volna a teljes elhagyatottságban való jeltelen pusztulásra. A kilátástalan tengődés e sötét távlatán ijesztően jelentkezett a spanyolnátha veszedelme. Kint a sziget lakói között már november óta dühöngött a ragály. Tudtuk, hogy nincs kint elég orvos, és a gyógyszerek majdnem teljesen hiányoznak. Aszpirin is alig volt, kininről pedig szó sem lehetett. Ennek nem a viharos időben rendszertelenné váló hajóközlekedés volt az oka, hanem az általános franciaországi gyógyszerhiány, amely éppen a fegyverszünetet követő hónapokban a spanyoljárvány miatt tetőpontra hágott. Ha kint ilyenek voltak a viszonyok, mit várhattunk mi bent? Számolnunk kellett azzal, hogy kész prédái vagyunk a gyilkoló betegségnak. Ott feküdtünk, mint mocskos, föld alatti kanálisokban, az árvíz elől egymáshoz szorult patkányok. A pusztító kór azt tehette velünk, amit akart.”⁵¹ Némi bizakodásra adott okot, hogy december első felében csupán öten betegedtek meg. A mérsékelt lázzal járó, két-három nap alatt gyógyuló eseteket enyhe lefolyásuk miatt nem is tartották spanyolnáthának. Mint később kiderült, a faluba a postáért kijáró és ott bevásárló betegek hozhatták be a betegséget a kazamaták falai közé. Karácsony hetében a foglyok úgy határoztak, hogy legalább az ünnepeket igyekeznek a körülményekhez képest emlékezetessé tenni. Színdarabbal, felolvasással, zenekari előadással, mutatóványokkal és vacsorával készültek szentestére. A tágas 51-es kazamatát feldíszítették, fenyőágakból karácsonyfát készítettek. Karácsonyeste már minden szobában volt olyan, akin jelentkeztek a spanyolnátha tünetei, ennek ellenére az ünnepséget nem mondták le, hiszen majdnem mindegy volt, hogy a szobáikban vagy a nagyobb teremben zsúfolódnak-e össze. Kuncz Aladár ebben az időben nyolcadmagával a 36-os kazamatában lakott. Karácsonyestére a levegőtlen kis szoba minden lakója már lázasan feküdt, a helyiséget ezután már csak *Totenkammer*nek hívták a foglyok. Kuncz és egyik társa volt még olyan állapotban, hogy fel tudtak kelni. Vonzotta őket a régen várt karácsonyi multság, a szobájukba beszűrődő zene. Az 51-es kazamatában ünneplőkre az ajtóból vetettek egy pillantást, bár a magas láztól nem ismertek meg senkit. Megjelenésük, kinézetük nagy riadalmat okozott. „Kik ezek az emberek? Nem ismertünk rá senkire, semmire sem. De amint a kedélyesen szórakozó fogolytársak megpillantottak bennünket, különös, ijedt morgás

⁵¹ Kuncz A.: Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságából. Bp. 1995. 503.

surrant végig köztük.”⁵² A következő napokban szinte a citadella minden lakója ágynak dőlt, a szigetre kirendelt katonaoorvos benézett a foglyok börtönébe, de annál többet nem nagyon tehetett, mint hogy szóban elmondta az akkorra már gyógyult első öt betegnek, hogyan kellene társaikról gondoskodniuk. A torkot és a mellet jódval kenték be, majd égő vattával levegőtlenített poharakat raktak a mellre és a hátra, hogy a vérkeringést ezeken a beteg részeken élénkítsék. Az első beteg karácsony másnapján halt meg, a 36-osból hárman hunytak el. Az 51-es kazamatát ravatalozóvá alakították át, a karácsonyi díszletek alatt ott feküdtek kiterítve a halottak. A haláltánc 1919 egész januárjában folytatódott, a túlélők április elején szabadultak.⁵³

Kuncz Aladár leírása magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért nem akartak az emberek a spanyolnátháról beszélni: olyan traumát éltek át, amire nehéz szavakat találni. Az író közvetlen közléről nézte végig három szobatársa napokig tartó, szörnyű haldoklását úgy, hogy közben maga is az életéért küzdött. Barátai és maga is az örület határára, önkívületi állapotba jutottak, aminek hátterében nem kizárólag a magas láz, hanem a spanyolnátha következtében kialakult idegrendszeri és pszichés tünetek állhattak.

Ha a spanyolnátha jobban megmaradt volna a kollektív emlékezetben, talán többet tudnánk a hosszú távú következményeiről. Néhány kortárs kutatás foglalkozott a poszt-spanyolnátha tüneteivel, ezek eredményei azonban az orvostudomány művelőinek körén kívül nem keltettek figyelmet. Angliában arról számoltak be a spanyolnáthás betegeket kezelő orvosok, hogy a betegek egy része sokáig súlyos fizikai-lelki megpróbáltatásokkal küzdött: kihullott a hajuk, előfordult fogvesztés is, a legtöbben súlyos alvászavarokról, álmatlanságról és egyéb idegrendszeri tünetekről számoltak be.⁵⁴ Már az 1889-es orosz influenza idején megfigyelték, hogy a betegség egyeseknél pszichózist és idegrendszeri tüneteket váltott ki – hasonló megállapításra jutottak a súlyos lefolyású 1957-es és 1968-as influenzahullámok idején is –, egy korabeli norvég kutatás pedig, amely arról számolt be, hogy a spanyolnátha uralta éveket követően hétszeresére nőtt a pszichiátriai intézetbe utaltak száma, egyértelműen összefüggést feltételezett az influenza és az idegrendszeri betegségek között.⁵⁵

⁵² Uo. 507–508.

⁵³ Uo. 509–531.

⁵⁴ Angliában 1920 és 1930 között 242 000 betegnél dokumentálták, hogy a spanyolnátha utóhatásaként kialakult „európai alvászbetegség”-nek keresztelt kórban szenvedett. Müller, S.: Die Spanische Grippe i. m. 19.

⁵⁵ Mark Honigsbaum: „An Inexpressible Dread.” Psychoses of Influenza at Fin-de siècle. The Lancet 381. (2013) 9871. sz. 988–989.; Spinney, L.: 1918 i. m. 255.; Müller, S.: Die Spanische Grippe i. m. 20.; Eckart, W. U.: Medizin und Krieg i. m. 206.

Miért nincs a spanyolnáthának emlékezete?

A járványok traumájának feldolgozása azért is nehéz, mert a „bűnös” egy szabad szemmel láthatatlan kórokozó, amit a kortársak 1933-ig (az elektronmikroszkóp megjelenéséig és a vírusok felfedezéséig) még pontosan azonosítani sem tudtak. A modern orvostudomány eredményeiben bízó emberek nem szívesen szembe-sültek azzal a ténnyel, hogy bár képesek repülni, gázokkal harcolni, az „ismeretlen valami” mégis legyőzhette őket. A civilizált világ sérülékenysége megrázta, rettegéssel töltötte el az embereket, amiről azután nem szívesen beszéltek. A járványnak áldozatul esni ráadásul a hősi halálhoz képest értelmetlen halálnak tűnt. A 38 éves költő, Guillaume Apollinaire sírkövére is az került, hogy a hazájáért halt meg. Nem említették, hogy a koponyájába fúródott repeszgránát eltávolítását túlélte, végül nem az okozta a halálát, hanem a spanyolnátha.

Laura Spinney azzal magyarázza a spanyolnátha feledésbe merülését, hogy ez valami olyan váratlan, kiszámíthatatlan borzalom volt, amit mindenki igyekezett törölni az emlékezetéből. Ugyanezt a következtetést vonhatjuk le Kuncz Aladár idézett visszaemlékezéséből is. Emiatt nem vált a spanyolnátha kollektív traumává, hanem egyéni tragédiák sorozataként ott lappang sok család múltjában. Az első világháború végnapjairól és az ezt követő időszakról beszélgetve sokaknak eszébe jut, hogy felmenőik vagy azok közeli ismerősei, barátai közül életerős, esküvőjükre, diplomaosztójukra, gyermekük keresztelőjére készülő fiatalok váratlanul behaltak a betegségbe. A járvány, mint valami halálos szerencsejáték, bizonytalanságban, rettegésben tartotta az embereket, nem lehetett tudni, hogy beteg idős vagy korábban egészséges fiatal lesz-e a következő áldozata. Kutatási témaként magam is a két világháború közötti árvaházak levéltári anyagának tanulmányozása közben figyeltem fel az első pandémiára, mikor lépten-nyomon olyan gyerekek anyagai kerültek elé, akik a spanyolnátha miatt jutottak félárva/árva sorba. A magyar irodalomban más nemzetekhez képest mégis felülreprezentáltak a spanyolnátháról szóló írások, ami talán annak is köszönhető, hogy íróink többsége a súlyos járványhelyzettel küzdő fővárosban élt és alkotott, így akaratlanul is érintetté vált közvetlenül vagy közvetetten. Az első feleségét elvesztő Karinthy Frigyes gyásza, az ikonként ünnevelt Ady Endre vagy a tragikus hirtelenséggel, kisfiával együtt egy nap különbséggel elhunyt fiatal író, Kaffka Margit halála akkoriban nagy figyelmet keltett, s talán másokat is arra ihletett, hogy megírják emlékeiket azokról a napokról, a betegséggel való találkozásukról.

A világjárványra a korabeli magyar közvélemény is a világháború egyik következményeként, kísérőjelenségeként tekintett, nem önálló természeti katasztrófának tartotta azt. Az önálló emlékezet kialakulását persze akadályozták a regionális különbségek is, hisz nem sikerült meggyőző magyarázatot találni arra sem,

hogy egyes városokat miért érintett súlyosabban a járvány, míg másokat kevésbé, vagy miért haltak meg nagyobb arányban a városban élőknek a jobban táplált vidékiek. A magyarázatok és az egységes tapasztalat hiánya ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a spanyolnátha nem vált a magyar kollektív emlékezet részévé.⁵⁶ A felsorolt érveknél is nagyobb jelentőséggel bírtak azonban a sorsdöntő politikai események: a Monarchia összeomlása, a Tanácsköztársaság, a román megszállás, de különösen Trianon tragédiája gyorsan elhalványította a spanyolnátha emlékét, s így ez a pandémia az első világháború egyik lábjegyzetévé vált.⁵⁷

THE MEMORY OF THE SPANISH FLU
The Spanish Flu as a Footnote to the First World War

By Eleonóra Géra

SUMMARY

Prior to Covid, the international scholarly literature referred to the Spanish Flu, the first world pandemic in human history, as the forgotten epidemic. Similarly to other countries, Hungarian historiography has treated it as a footnote to the First World War. This approach changed in the wake of the Hongkong flu that appeared in the 1990s, raising new interest among medical historians in the topic. Epidemiologists and virologists regard the twentieth century as the century of influenzas. Alongside the Spanish flu, it was the influenzas of 1957 and 1968 that took the greatest toll in human life, yet these have been similarly forgotten by mankind. What can be the reason that, despite the great number of victims, the influenzas have been erased from collective memory? Why has the Spanish flu stuck in family memories as a series of individual tragedies? How did contemporaries approach the Spanish flu: as a pandemic, or as a part of the Great War, in a sense, its concomitant? These are the questions that the paper seeks to answer.

⁵⁶ A trauma feldolgozásához hozzátartozik a tényfeltárás és a kauzális magyarázat is, utóbbira még jó egy évtizedet kellett várni, bár a kórokozó törzset (H1N1) csak az ezredforduló táján azonosították pontosan. *Gyáni G.*: Kulturális trauma i. m. 47. A spanyolnátha áldozatainak pontos számával a kortársak nem voltak tisztában, Németországban 1919 elején a hatóságok 150 000 főt jelentettek be, 1923-ra ez a szám 239 452 főre módosult, ma úgy vélik, igazolhatóan legalább 300 000 fő halhatott meg. *Müller, S.*: Die Spanische Grippe i. m. 20., 54–55., 58., 67–68.; *Spinney, L.*: 1918 i. m. 17., 335–344.

⁵⁷ Az 1957-es influenza idején a nemzetközi közvélemény a hidegháború eseményeire figyelt, 1968-ban a prágai tavasz, a franciaországi események, a vietnámi háború vonták el a figyelmet az újabb pandémiákat okozó, az átlagosnál több áldozatot követelő influenzákról.

